

SEMIOTIČKI PRISTUP NARODNOJ ZAGONECI (Na materijalu slavenskih zagonetaka)

PETER GRZYBEK
Bochum/Graz

UDK/UDC: 881-91.09:82.01
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1994-03-30
Received

Promatra li se čovjek kao dio svijeta, onda se on može staviti u cjelokupni kontekst na sljedeći način: Čovjekovo tijelo je mikrokozmos, njegova svakodnevna okolina je mezokozmos, astralne pojave predstavljaju makrokozmos.

Čovjekovo poimanje svijeta odvija se u međusobnoj ovisnosti i međusobnim prožimanjima navedenih razina.

Želi li se odgovoriti na pitanje kakvo je bilo tradicionalno (arhajsko) poimanje svijeta, onda se može reći da se to pitanje može lakše protumačiti ako se u obzir uzmu i zagonetke onog vremena. Upravo analizom zagonetki se uvida da je arhajsko poimanje svijeta počivalo na uzajamnim odnosima i prožimanjima mikrokozmosa i mezokozmosa.

1. Uvod: *Oko za oko, zub za zub*

Na primjeru slavenskih¹ zagonetaka iznijet ćemo u ovom članku razmišljanja o razumijevanju čovjekova tijela u njegovoj složenoj razmjeni odnosa s bližom i daljom okolinom, razumijevanju kakvo se izražava u tradiranim tekstovima. S obzirom na njihovo geografsko i žanrovsko ograničenje, ta razmišljanja možemo shvatiti kao *egzemplarna*. Pod pretpostavkom da se cjelina (tradiranih) tekstova jedne kulture može shvatiti kao jedinstven tekst (Toporov 1974), može se argumentirati da analiza tekstova zagonetki dopušta opće zaključke s obzirom na predodžbu o tijelu kao o *mikrokozmosu* u njegovom odnosu prema čovjekovoj svakodnevnoj okolini kao *mezokozmosu* s jedne strane, te prema astralnim pojavama kao *makrokozmosu* s druge strane. Takva analiza pridaje zagonetki važnu ulogu pri istraživanju tradicionalnog (arhajskog) poimanja svijeta. Poimanje svijeta rekonstruirano na temelju tekstova zagonetki

¹ Za posebne analize bugarskih zagonetaka vidi G r z y b e k (1992a), a hrvatskih i srpskih G r z y b e k (1991).

možemo utoliko smatrati paradigmatiskim i za druga sinkronijska i dijakronijska odnosno genetska istraživanja.

U svojim analizama polazimo od sljedeće zagonetke:²

- 1) Bijele koke ispod strehe vire, nit im kisne, ni potiče, a vavijek im je mokro. - Zubi. (PSHK-277)

Na prvom se mjestu nalazi - manje ili više slučajno - za hrvatsko govorno područje reprezentativna zbirka *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (1963: 277). Tek neznatno se od te zagonetke razlikuju slične inačice. Riječ je o dijalektalnim inačicama, kratkim formama sa zamjenom jednine i množine; one su bile dokumentirane već u hrvatskim i srpskim zbirkama prošloga stoljeća:

- 2) Беле коке испод стрехе вире, нит´ им кисне, ни потиче, а увек им је мокро. - Зуби. (No-66)
 3a) Беле коке испод стрехе вире. - Зуби. (No-66)
 3b) Беле коке испод стреје вире. - Зуби. (B-605)
 4) Бијела кока ва вијек мокра, а нигда не кисне. (No-66)
 5) Bila koka izpod strije viri? - Zub. (I-5)
 6) Бијела кока испод стрече вири. - Зуби. (VK-10)

Mnogobrojni zapisi i inačice te zagonetke nalaze se i u različitim slavenskim zbirkama zagonetaka i to - isto kao i u hrvatskim i srpskim - u najrazličitijim dijalektima; u bugarskoj predaji se, naprimjer, nalaze sljedeće varijante:

- (7) Бели кокошки сè под стрехата сто'т и сè мокри. - Зъбите. (B/S-1745)
 (8) Бели кокошки испод стр'ца гледат, а пък мокри. - Зъбите. (B/S-1746)
 (9) Бели кокошки под стрча лежат. - Зъбите. (B/M-524)

² Navedene zagonetke bit će citirane kako slijedi: ako nije riječ o hrvatskim ili o srpskim zagonetkama, slijedit će uputa na odgovarajući jezik (B=bug., M=mak., P=polj., R=rus., U=ukr., BR=bjelorus.), zatim podatak o dotičnoj zbirci (vidi popis na kraju članka) s podatkom broja zagonetke odnosno navedene stranice (ako nema numeracije).

U usporedbi sa hrvatskim i srpskim, u bugarskom nalazimo veću raznolikost s obzirom na to koje su to životinje što stoje pod 'krovom'. Dok u hrvatskim i srpskim zagonetkama imamo pretežno posla s 'kokošima', u bugarskom su to često i bijele 'guske' (B/S-1739, B/M-524), 'pilići' (B/S-1742) 'golubi' (B/S-1743) koji pod krovom stoje, na njemu leže ili ispod njega izviruju.

Takve varijacije u narodnim zagonetkama nisu ništa neobično. Upadljiva je, međutim, činjenica da se ista zagonetka - bolje rečeno: isto zagonetačko pitanje - nerijetko nalazi u verziji u kojoj rješenje ne glasi 'zubi' ili 'zub', nego štoviše 'oči'. Te dvije verzije razlikuju se samo po početnom dodatku, koji se sastoji ili od broja 'dva' ili od pridjeva 'bijel':

- (10) Двије коке под стрехом чуче, нити кисну нит' под пјих потјече, а свагда су мокре. - Очи. (VK-71)
- (11) Dvie koke izpod strehe vire. Niti im kisne niti podćeče, a uvijek su mokre. - Oči. (MV-304)
- (12) Niti im kisne, niti potječe, a uvijek su mokre. - Oči. (V-839)

Opet, i u bugarskoj predaji zatječemo sličnu zagonetku, no tu je koka koja leži pod strehom crna:

- (13) Црна кокошка под стреху лежи. - Окото. (B/S-1600)

Obuhvati li se ovdje zacrtano stanje materijala, možemo primijetiti da navedena zagonetka (1) očito može imati dva različita rješenja, naime 'zube' i 'oči'. Takva pojava u biti ne čudi, jer zagonetke privlače nerijetko i ne na kraju (ako ne i isključivo) baš time što zagonetačko pitanje u načelu dopušta različita - logički ravnopravna - rješenja, po čemu se zagonetačka situacija zahvaljujući nizu paradoksnih inverzija paradigmatički razlikuje od uobičajenog postavljanja pitanja, u što ovdje ne treba pobliže zalaziti (Grzybek 1987).

Kako se kod tih različitih rješenja očito ne radi o lokalno ili regionalno specifičnim verzijama, pružaju se dva načelna objašnjenja:

- (1) ili postoje dva jednako tradicionalna rješenja naše zagonetke, ili
- (2) se kod jednog od rješenja radi o ranijoj verziji koja je kasnije bila dopunjena drugom te je u daljnjem razvoju postojao niz kontaminacija obadviju verzija (i eventualno drugih zagonetki).

U daljnjem će se izlaganju raditi između ostalog o ove dvije alternative. Kod pokušaja podnošenja uvjerljivog prijedloga za rješenje, obazirat ćemo se i dalje na zagonetke i time napustiti južnoslavensko područje te uzeti u obzir i druge slavenske zagonetačke predaje. Pored toga reflektirat ćemo postanak, a s njime bit i funkciju zagonetke s obzirom na naše postavljanje pitanja, dakle posebno s tim postavljanjem pitanja povezane pretpostavke o tijelu u odnosu na opći (arhajski) model svijeta.

1. U potrazi za iskonskim oblikom

Najpoznatija metoda određivanja iskonskog oblika zagonetke je "geografsko-povijesna istraživačka metoda" koja seže do tzv. "Finske škole" s Kaarlom Krohneom, Antijem Aarneom između ostalih. Najpodrobnije je prikazana u *Uputama za poredbeno istraživanje bajke* i od Aarne (1918/19) primijenjena na žanr zagonetke u njegovim *Poredbenim istraživanjima zagonetaka*. Kroz pomnu dokumentaciju inačica jedne zagonetka u različitim kulturama, kao i kroz priključenu poredbu inačica s njihovom distribucijom vjerovalo se, s jedne strane, da se može dokučiti geografski izvor bajke odnosno zagonetke, a s druge je strane "traženje iskonskog oblika" bilo prvom zadaćom (Aarne 1918: 19). Ne postavivši Aarneov opširan zahtjev, Linda Sadnik (1953: 10) pozvala se na svoje nastale *Studije jugoistočnih evropskih zagonetaka 40-tih godina*:

Poredbena metoda omogućuje nam (...) ispravnu prosudbu tradiranih rješenja zagonetaka, koja se u mnogim slučajevima bilo na prvi pogled, bilo nakon pomnijeg istraživanja očituju kao pogrešna odnosno sekundarna (...). Prvobitno rješenje neke zagonetke pokušavamo pronaći na sljedeći način: Promatramo pojedinu zagonetku s bližim inačicama s kojima tvori jednu skupinu. Nakon toga uspoređujemo pojedine zagonetke te skupine s odgovarajućim zagonetkama i skupinama, koje su joj prostorno bliske a zatim eventualno i s onima koje su joj prostorno udaljene.³

L. Sadnik ograničava svoje studije s dvojakog gledišta: geografski na bugarske i makedonske zagonetke, tematski na astralne zagonetke, tj. takve koje

³ Die vergleichende Methode ermöglicht uns [...] eine richtige Beurteilung der [...] zu den Rätseln überlieferten Lösungen, die sich in vielen Fällen bald auf den ersten Blick, bald nach eingehender Untersuchung als falsch bzw. sekundär dartun [...]. Die ursprüngliche Lösung eines Rätsels [...] versuchen wir auf folgende Weise zu finden: Wir betrachten ein einzelnes Rätsel mit den näheren Varianten, mit denen es eine Rätselgruppe bildet. Hierauf vergleichen wir die einzelnen Rätsel dieser Gruppe mit den entsprechenden örtlich benachbarten, danach eventuell mit entfernteren Rätseln und Rätselgruppen.

se odnose na nebo, nebeska tijela, atmosferske pojave i vatru. Ipak su rezultati njenih istraživanja neposredno važni i za naše pitanje. Tako Sadnikova (1953: 79) na temelju svojih analiza astralnih zagonetaka s jedne strane govori o "upadljivoj srodnosti između zagonetaka o zvijezdama i zubima", dok je s druge strane i zagonetke o očima upućuju na svemirsko podrijetlo. Kod većeg broja bugarskih zagonetaka o očima - isto kao i kod zagonetaka o očima drugih naroda - prevladava prema Sadnikovoj (1953: 63) naziv 'Dva brata' (za 'sunce i mjesec', 'jutarnju i večernju zvijezdu', ili pak - s time tijesno povezano - 'dan i noć'); ipak i "drugi slikoviti nazivi zagonetaka o očima ukazuju na njihovo svemirsko podrijetlo". S tim u vezi ukazuje L. Sadnik (1953: 63) između ostalog i na pojave, koje ona u hrvatskim i srpskim zagonetkama o očima nalazi s rješenjem 'oči': "To su većinom vrane, kokoši, čavke, dakle iste slike koje Srbi i Hrvati upotrebljavaju u zagonetkama o suncu, mjesecu i zvijezdama".

L. Sadnik (1953: 84f) vidi dvije mogućnosti objašnjenja: Pri tome bi se polazilo ili od jednog zajedničkog osnovnog oblika svemirskih zagonetaka, ili od izvornog zagonetavanja Vlašića, pri čemu bi se rješenja kao 'mjesec i zvijezde' ili isto tako 'godina i mjeseci' mogla smatrati sekundarnim. Ona pretpostavlja da su se svemirske zagonetke o godinama kasnije kroz kontaminaciju s drugim svemirskim zagonetkama pojavile u mnogobrojnim varijantama, kod kojih se doduše više ne može utvrditi polazna točka.

Naša na početku citirana zagonetka ne pojavljuje se zbog tematskog ograničenja u korpusu prikupljenom od L. Sadnik. No ipak njezina poredbena istraživanja dopuštaju sljedeći zaključak: Očigledna je činjenica da kod naših gore navedenih zagonetaka imamo baš 'zube' i 'oči' kao moguća rješenja koja se ne objašnjavaju samo općenito, mnogostrukošću rješenja uvjetovanih metaforikom zagonetke, nego se baš ova dva rješenja daju genetski svesti na temeljni oblik, koji se vidi u astralnoj odnosno svemirskoj svezi. Činjenicu da tokom dugogodišnje predaje "zagonetka katkada prelazi na potpuno drugi predmet ili drugu stvar", smatrao je već Aarne (1918: 66) jednom u zagonetkama "spomena vrijednom pojavom" - ipak, uporedno-geografska metoda ostala nam je dužna razjašnjenje o iskonskom obliku. U tome ona, barem u obliku kakav zatječemo kod L. Sadnik, očito ne uspijeva. To konačno potječe odatle što se Sadnikova strogo ograničava na takve zagonetke u kojima rješenje konkretno odgovara jednom astralnom elementu. I tu se nalazi metodološki manjak toga postupka: Astralne su zagonetke odvojeno od ostalih zagonetaka, shvaćene su kao

posebna grupa i nisu istražene u svom neprestanom prožimanju s drugim neastralnim zagonetkama.

Medutim, u novije vrijeme, analize motiva 'kuće' u različitim balkanskim i slavenskim zagonetačkim predajama pokazale su da "je osobito u zagonetkama sadržan mehanizam izjednačenja raznih fragmenata modela svijeta ili modela svijeta sa svojim različitim fragmentima" (T. V. Civ'jan 1987: 132f.). T. Civ'jan (1987: 121) zaključuje, da je 'kuća' u rječniku modela svijeta najvažniji međudio, koji spaja različite ravni u općoj slici svijeta jednu s drugom: S jedne strane ona pripada ljudima i utjelovljuje stvarni svijet, s druge strane spaja se s vanjskim svijetom i stvara u određenom smislu njegovu repliku. Utoliko se čini opravdanim - iako Civ'janova to sama tako ne prikazuje - shvaćanje 'kuće' kao *mezokozmosa*, koji služi kao medijator između čovjeka (posebno njegovog tijela) kao *mikrokozmosa* i astralnih pojava kao *makrokozmosa*.

Posebno zapažanje mezokozmičkih struktura ima veliku važnost s obzirom na pretpostavke evolucijske teorije spoznaje, u okviru koje je mezokozmos označen kao "kognitivna niša" čovjeka (Vollmer 1983: 50). Osvrnimo se ukratko na neke temeljne pretpostavke evolucijske teorije spoznaje, jer ona postavlja parametre koji će pomoći pri analizi mikro-, mezo-, i makrokozmičkih dimenzija zagonetke; s druge strane, i odgovarajuća analiza zagonetke u odnosu na pitanja razvoja mišljenja može dati poticaje.

Jedna je od polaznih točaka evolucijske teorije spoznaje pretpostavka, da su sve strukture svijeta usko povezane jedna s drugom, da "integriraju" i da se ti interaktivni odnosi pojavljuju u *evoluciji* (Wuketits 1983: 21f): "Evolucija je dinamičan princip koji je u osnovi svih sistema ovog svijeta i koji spaja sve stupnjeve kompleksnosti, iz čega proizlaze sličnosti struktura odnosno strukturne izomorfije." Ali i naši opažaji, naša spoznaja, naše mišljenje djelomični su procesi u dinamičnom zbivanju realnog svijeta, jer čovjek se ne nalazi izvan svijeta, nego je njegov dio. Stoga realan svijet ne bi bio produkt naše imaginacije, štoviše naš način mišljenja bio bi odraz odnosa u prirodi, i u pozadini realnih struktura (iz)van našeg subjekta i naših spoznajnih struktura mogla bi se očekivati izomorfna načela (Vollmer 1983: 22). Daljnja je pretpostavka da je u evoluciji mozak odnosno spoznajni aparat selektiran samo odrazom određenih struktura, i to onih struktura, koje zauzimaju područje *mezokozmosa*, i raspoznavanje i odražavanje kojih je imalo presudnu funkciju za očuvanje vrste (Vollmer 1983: 22).

Prema tome, *mezokozmos* je "(...) onaj isječak realnog svijeta koji svladavamo percipirajući i djelujući, senzorno i motorno (...). Mezokozmos je - grubo rečeno - *svijet srednjih dimenzija*" (Wuketitis 1983: 51). Utoliko je mezokozmos dakle prema svojoj definicije *antropocentričan* pojam, jer se izričito odnosi na čovjeka i područja njegovih osjetila; on se može konkretno spoznati i sagledati, i zato jednostavno ne odgovara običnom makrokozmosu. Pri tome, on se ne može razumjeti bez *prostornih* dimenzija; također, on ne ukazuje na oštro definirane granice.⁴

Onkraj pretpostavki evolucijske teorije spoznaje, sa semiotičkoga gledišta čini se bitnim da pri mezokozmičkoj sferi nije riječ samo o osjetilno spoznatljivom i kognitivno ustrojivom području, već je također riječ o području koje se može (znakovno) oblikovati konkretnim ljudskim upletanjem.⁵

"Otkriće" mezokozmosa je, dakle, u usporedbi s prvobitnom koncepcijom makrokozmosa/mikrokozmosa, bitno kompliciranje ukupnog svjetonazora; izdvajanje zasebne mezokozmičke sfere sličići koraku koji se, dakako, ne smije izjednačiti s desakralizacijom. Značenje je mezokozmosa upravo u spomenutoj mogućnosti oblikovanja, a ona povlači za sobom povišenu semiotičnost odnosno simboličnost cijele mezokozmičke sfere. Postojanje okoline ne izvodi se više "samo" iz genetskog odnosa ovisnosti ili izmjeničnosti među makrokozmosom i mikrokozmosom, nego se ona uređuje tako da odgovara sakralnom načelu. Čovjek si "otkrićem" mezokozmosa stvara mogućnost da organizira okolinu na koju sam utječe po (navodno) svetom načelu. I upravo time povisuje se stupanj potencijalne semiotičnosti mezokozmosa: s jedne strane elementi koji se u njemu zatječu mogu se promatrati kao da su strukturirani po svetom načelu, a s druge strane ti elementi, koji podliježu ljudskom utjecaju, mogu po tom načelu biti dodatno organizirani i znakovno obilježeni od čovjeka.

Vratimo se nakon ovih općenitih razmišljanja o značenju mezokozmosa analizi naših zagonetaka.

S obzirom na ova razmišljanja, posredovanje ili izjednačenje nije ispravno shvatiti u smislu poetske usporedbe ili analogije, ovdje se prije svega radi o

⁴ Mezokozmičke veličine i granična područja bili bi prema V o l l m e r u (1983: 52) npr. *vrijeme* s donjom granicom 'sekunda' (otkucaj srca) i gornjom granicom 'desetljeće' (životni vijek), *razmaci* s donjom granicom 'milimetar' (prašina, kosa) i gornjom granicom 'kilometar' (horizont, dan puta), *temperature* s donjom granicom '-10°' (točka zamrzavanja) i gornjom granicom '100°' (točka vrenja vode), itd.

⁵ V. za iscrpniji prikaz tog problema G r z y b e k (1992), gdje se zagonetka, kao vrsta koja stoji i u prednjem planu ovoga članka, uklapa u širi književni kontekst.

homomorfijama. Zato to istraživanje Sadnikove, koje je ograničeno na astralne zagonetke, nije obuhvatno: ono ne nosi rješenje jedinstva njima predloženog modela svijeta i sistema izjednačenjã i pri tome izostavlja važne razjašnjujuće upute iz prividno ne-astralnih zagonetaka.

Daljnji važan rezultat donijela su spomenuta istraživanja Tatjane Civ'janove: mišljenje da analiza balkanskih zagonetaka donosi tako nešto kao specifični 'balkanizam kuće' nije se naime potvrdilo u odgovorima istraživanja na ruskom materijalu - pojavilo se ne nešto kao 'balkanska kuća', nego štoviše 'kuća u modelu svijeta folklorã'. Zbog toga T. Civ'jan (1987: 131) argumentira u prilog obuhvaćanja korpusa zagonetke kao *jedinstvenog teksta*; bez obzira na jezično uvjetovane razlike i bez obzira na 'površinske' razlike primijenjenih objekata u zagonetkama, Civ'janova dolazi (1987: 120) do mišljenja: "(...) ako bi se apstrahiralo od jezičnog ostvarenja i dobiveni rezultati jezika o jeziku zapisali, dobila bi se približnost univerzalnom arhetipskom modelu svijeta". Posljedica toga je da se svaka zagonetka da analizirati samo u okviru te opće sheme kojoj pripada i koju ona sama oblikuje.

Pokušamo li sada sistematizirati prikazane varijacije raznih oblika zagonetki, za naše je svrhe dovoljno ako se pozovemo na jedan od prvih pokušaja obuhvaćanja zagonetke u njezinoj formalnoj strukturi. Radi se o dizertaciji R. Petscha *Novi doprinosti poznavanju narodne zagonetke* (1899). Unatoč ozbiljnim teoretskim manjcima ovog rada, u koje ovdje nećemo zalaziti u pojedinosti (ups. Grzybek 1987: 5ff.), može se s pozivom na tamo poduzeto razlikovanje između 'imenovanih' i 'opisnih' jezgrenih elemenata reći sljedeće o našoj polaznoj zagonetki: ona se sastoji iz jednog 'imenovnog jezgrenog elementa' - 'Úbijeje koke« - i tri opisna elementa: (a) 'Úispod strehe vire«, (b) 'Únit im kisne, ni potiće«, kao i da (c) 'Úsu mokre«.

Nekoliko hrvatskih i srpskih zagonetaka - isto tako većina bugarskih inačica - ograničavaju se pritom na imenovni i na prvi opisni jezgreni element. Taj zaključak je važan zbog toga što u hrvatskom i srpskom području ima mnoštvo sljedećih varijanata, koje taj kratki oblik nastavljaju u drugom obliku i pored toga ukazuju na jedan drugi (dodatni) opisni element, naime na motiv "nemogućnosti uzajamnog videnja", koji se također samostalno pojavljuje s rješenjem 'oči' tj. bez uvedenog imenovnog elementa. Taj slučaj potvrđuju dvije sljedeće inačice:

- (14) Двије коке испод стреве вире, свакога виде, а себе не виде? -
Очи. (Vn-34)
- (15) Две коке напоредо седе, Једна друге не виде. - Очи у глави. (Na-
76)

Za južnoslavensko područje nastaje tako sljedeća slika: imenovni i prvi opisni element (i) su relativno konstantni; pretežno se radi o 'kokošima' koje ispod 'krova' odnosno 'strehe'⁶ stoje odnosno leže ili ispod nje vire. Taj se oblik može samostalno pojaviti; polazeći od njega postoje dvije solucije: verzija (ii) je zastupljena u našem polaznom primjeru (1-3), a verzija (iii) u na kraju navedenim primjerima. Pri tom verzija (i) ima pretežno rješenje 'zubi', verzija (ii) ili 'zubi' ili 'oči', verzija (iii) samo 'oči'. Predočimo te opće tendencije sljedećim nacrtom:

... uvijek su mokre. (ii)

[Dvije/Bijele] коке вире/леже
испод стреве (i)

... ne mogu vidjeti jedna drugu (iii)

Promotrimo još jednom s obzirom na nalaze Civ'janove kao i s obzirom na pretpostavku homomorfnog međuodnosa mikro-, mezo-, i makrokozmosa građu zagonetki usredotočujući se na to, s kojim se jedinicama ta dva u verzijama (ii) i (iii) zastupljena opisna elementa dovode u vezu, izostavljajući zagonetku koju smo razmatrali i njene bliže inačice.

Počnimo s motivom 'nemogućnosti uzajamnog viđenja'. Taj motiv se nalazi u mnogobrojnim zagonetkama o 'očima', gdje su to pretežno 'dvije sestre' ili 'dva brata' koji se međusobno ne vide:

- (16) Два брата по свијету одише, један другога не видише. - Очи. (Vn-
33)
- (17) Две сестри имам, се гледат, а помегу себе не мохат да се видат. -
Очите. (M-162).

⁶ U različitim slavenskim jezicima i dijalektima 'streha' može biti ili (slamnati) cijeli krov ili samo dio krova (vidi dalje).

I u bugarskom ima puno takvih zagonetaka (B/M-525, B/KK-364, B/S-161 7ff.), navedimo samo dvije primjera radi:

- (18) Два брата мѣчат да се видат, пак не может. - Очите. (B/S-1619)
 (19) Две сестри през плет са гледат и не могат да се видят. - Очите.
 (B/S-1622)

Odgovarajući primjeri nalaze se i u drugim slavenskim predajama, između ostalih i u ruskoj (R/M-1428f., R/M-1434f., R/S-1763ab) i bjeloruskoj (BR/925-937), makedonskoj (M-162);⁷ usporedi:

- (20) Два братца через дорожку сто'т, а никогда не видѣтсь. - Глаза.
 (R/S-1763a)
 (21) Два братѣи чераз дарогу, а не бачаца. - Воѣи. (BR-922)

Oblik 'nemogućnosti uzajamnog viđenja' postoji također i u jednom nešto promijenjenom obliku, u kojem se 'oči' međusobno vide, ali se ne mogu sustići:

- (22) Бидятся, а не сподятся. - Глаза. (R/M-1432)

Ta je promjena za nas utoliko zanimljiva, ukoliko se ta zagonetka osim s 'očima' isto tako dovodi u vezu sa 'suncem i mjesecom' i 'danom i noći'; isporodi sljedeće ruske odnosno bugarske primjere:

- (23) Цотъ и видятся, а не сойдутся. - Солице и месец. (R/S-1832; R/M-131)
 (24) Двама братя се гонят и дне и ноце и не могат да са стигнат. - Слъницето и месецът. (B/S-136)

⁷ U svojim istraživanjima engleske zagonetke T a y l o r (1951: 386) jasno naglašava, da se ovdje radi o jednom međunarodno široko rasprostranjenom motivu: "Stara i općepoznata usporedba očiju s ljudima koji su odvojeni zidom ili planinom te su tako spriječeni da vide jedan drugog moglo se pojaviti neovisno mnogo puta. Detalji u njezinoj upotrebi u zagonetkama znatno variraju i pridonose individualizaciji teme." (The old and widely known comparison of the eyes to men who are separated by a wall or mountain and are thus prevented from seeing each other may have arisen independently many times. The details in its use in riddles vary considerably and lend themselves to individualization of the theme.)

(25) Двамина брака все се гонят и не могат да се стигнат. - Денят и нощта. (B/КК-349)

Dvoje, što se ne mogu vidjeti, što se ne mogu sastati, što se međusobno ne vide ili love i ne mogu sustići - to dakle nisu samo 'oči', to su isto tako i 'sunce i mjesec' ili s tim usko povezani 'dan i noć'.

Ipak, vratimo se zagonetkama, u kojima se konkretno govori o 'nemogućnosti uzajamnog viđenja': to su pored zagonetaka o 'očima' pretežno zagonetke o 'prozoru', koje se mogu naći u najrazličitijim slavenskim predajama zagonetke, kao npr. u ruskoj, ukrajinskoj ili bjeloruskoj.⁸

(26) Много соседей рядом век живут, а никогда не видятся. - Окна. (R/S-55; usp.: R/M-3098)

(27) По сусидству живутъ, а один одного не бачить. - Викна. (U-1697)

(28) Побач стаяць, на вулицу глядзяць, а сябе николи не бачаць.

Dalje obuhvaćena analiza motiva 'nemogućnosti uzajamnog viđenja' potvrđuje tako hipotezu o homomorfiji između mikrokozmosa, mezokozmosa i makrokozmosa: konkretno u našem slučaju možemo pri tom zaključiti ekvivalenciju 'oka' i astralnih pojava s jedne strane, i 'oka' i 'prozora' s druge strane. Ovo zadnje se pokazuje posebno jasno u zagonetkama o prozoru, u kojima se oko direktno upotrebljava kao metafora⁹ za prozor:

(29) Ja sam oko, neimam vedja ni trevavica, zatvoreno sam pa ipak vidim, a po meni i drugi vide. - Prozor. (V-471)

(30) U naše babe kožne oči. - Prozor. (V-1378, No-176)

(31) Срчени му очи, дървени му вежди. - Прозорец. (B/S-3001)

⁸ U odnosu i na taj motiv Taylor (1951: 483) ukazuje na to da je široko rasprostranjen, i to ne samo u susjednim kulturama: "Usporedba očiju s prozorima je zagonetka pronađena na različitim, posve udaljenim mjestima. Detalji se znatno razlikuju do teksta do teksta." (The comparison of the eyes to windows is a riddle found in various widely separated places. The details vary considerably from text to text.)

⁹ Usp. s ovim u vezi posebno značajnu činjenicu, da se u ruskom i drugim slavenskim jezicima oznake za vid odnosno za oko s jedne i za prozor s druge strane etimološki daju svesti na zajednički korijen. Može se dakako diskutirati, koliko je i u dijakronijskoj perspektivi ovdje opravdano govoriti o 'metaforičkoj' oznaci...

Kao i motiv "nemogućnosti uzajamnog viđenja", i drugi motiv 'vlažnosti' izjednačenjem 'oka' i 'prozora' ukazuje na homomorfiju s kućom.¹⁰ Zanimljivo je da su i ovdje to upravo prozori, jer njima je to svojstvo pripisano u različitim slavenskim predajama zagonetaka, tako npr. u ruskoj, ukrajinskoj, poljskoj:

- (32) Стоит Фекла - глаза мокрѣи. - Окна. (R/M-3100)
 (33) Шо без очей плаче? - Вѣкно. (U-1692)
 (34) Без очей, а сльози проливае. - Вѣкно. (U-1693)
 (35) Jak my we dnie, tak my w nosy, zawse placza moje oczy. - Okno. (P-322)

Općenito se neposredno može uspostaviti odnos prema 'očima', pri čemu se 'vlažnost' prozora može usporediti s plačem očiju i obrazložiti njime. Upravo na primjeru 'prozora' se homomorfija između mikro-, mezo-, makrokozmosa može učiniti preglednom.

Kuća također služi kao poredbena osnova kod opisa 'očiju' i 'usta', što je posebno jasno u sljedećoj ruskoj zagoneci, koja za zagonetavanje upotrebljava motive 'kuće', 'prozora' i 'vlažnosti':

- (36) Стоит хата - кругом мохната, одно окно и то мокро.

Za tu su zagonetku u nekim verzijama dana rješenja 'oko' odnosno 'oči' (R/S-1775b, R/M-1439); ovdje se može u usporedbi sa zagonetkom (32) promatrati obratno izjednačenje 'oka' i 'prozora' (gore: 'oko' ⇒ 'prozor' - ovdje: 'prozor' ⇒ 'oko'). U drugim je verzijama međutim dana i inačica 'usta' (R/S-1731, R/M-183).

Opet činjenica da su 'usta' izjednačena s 'kućom' odnosno njoj ekvivalentnim objektima ili pojedinim komponentama kao 'koliba' (B/S-1780), 'soba' (B/S-1706), 'štagalj' (B/S-1706), 'staja' (B/S-1682), osobito s 'peći' nije nikakva rijetkost, kako u bugarskim, tako ni u drugim slavenskim zagonetkama. U okviru tog izjednačenja možemo i u našoj zagoneci uspostaviti važan odnos prema zubima:

- (37) Mesnata kuća sa čavlastima vratima. - Usta i zubi. (V-688)

¹⁰ Često zagonetke s motivom vlažnosti ciljaju na jedan drugi nivo značenja i na seksualno tumačenje, koje je, u najmanju ruku u dijakronijskom pogledu, svakako sekundarno (vidi dalje).

(38) Пуна греда белих кокица. - Зуби. (No-66)

(39) В червена пещера бели вълци налягали. - Устата и зъбите. (B/S-1763)

Sljedeći ukrajinski primjer ne uspostavlja samo vezu među 'kućom', 'ustima' odnosno 'zubima', nego pored toga nosi sliku 'kokošiju':

(40) Повна хата билих кур, а миж ними мелькотун. - Пот, зуби, јазык. (U-1405)

Zanimljivo je i to što se u bugarskom materijalu nalazi obrat s rješenjem 'peć', koji upućuje na u našoj polaznoj zagoneci spomenuti 'krov':

(41) Гърбата баба под стреа лежи. - Пешта. (B/S-3209)

No ipak ne dovode se samo 'oči', 'zubi' i 'peć' u vezu s 'krovom', i 'mjesec' je zagonetnut u odgovarajućem obliku:

(42) Бяла погача над стреха наднича. - Месец. (B/S-130)

Odgovori-inačice naše polazne zagonetka (1) 'zubi/'oči', mogu se dakle objasniti ne samo, kako Sadnikova pretpostavlja, kroz oboma zajednički odnos prema astralnim pojavama; štoviše, daju se obrazložiti i kroz izjednačenje s 'kućom', koja kao mezokozmos predstavlja homomorfiju s jedne strane s ljudskim tijelom kao mikrokozmosom, s druge strane s astralnim pojavama makrokozmosa.

Promotrimo s obzirom na dosadašnja razmišljanja i ovu verziju (i) u detalje. Jer naravno da u njoj sadržani element 'krova' pod kojim stoje kokoši, kao posebno označeno ograničenje prema 'gore' s obzirom na motiv 'kuće', možemo istovremeno razumjeti kao dio cijelog i kao dio za cjelinu. Na sličan se način to slaže i s 'peći' kao (sastavnim) dijelom kuće, čije je posebno istraživanje zahtijevala i Civ'janova (1987: 126).¹¹ Tako je u ukrajinskom i bjeloruskom puno češće peć nego krov to ispod čega (odnosno iz čega) kokoši vire:

¹¹ Prema Civ'janovoj 'peć' se može tumačiti na semantičkoj razini kao sakralno središte kuće, tj. kao 'oltar'. - To tumačenje se ne potvrđuje u našim primjerima, što dakako ne opovrgava Civ'janinu hipotezu.

- (43) Биленькіі курочки з пидпиччя глядять. - Зуби. (U-1379)
 (44) З-пад печы дзве белыя куркі відаць. - Зубы. (BR-905; usp.: BR-912ff.)

Zanimljivo je da u hrvatskom i srpskom području postoje mnogobrojne zagonetke sa slikom 'pećine', pri čemu je najčešći odgovor 'oči':

- (45) Iz pećine dvie čavke vire. - Oči. (V-435; usp.: No-158, Na-75)

Ali, bez sumnje, krov je od središnjeg značenja. To se međutim ne može shvatiti samo s obzirom na vezu krova prema 'gore' s astralnim pojavama, i ne samo na temelju prinešenih žrtava na krovovima, na čiju vezu prema (prividnom) prenesenom značenju zagonetke u svojim istraživanjima upućuju kako Sadnikova tako i Hoffmann (1944). Mnogo više 'krov' u zagonetkama ukazuje i na neposrednu blizinu prema 'očima', naročito kako to pokazuju ove dvije ruske zagonetke:¹²

- (46) Стоит Вахромеж, брови нахмурил. - Крыша. (R/M-3082)¹³
 (47) Под крышечкой две куколки играют. - Глаза. (R/M-1417)

S obzirom na našu središnju zagonetku sljedeće zapažanje nije ništa manje važno: staroslavenska riječ **strēha*, koju susrećemo u različitim dijalektalnim verzijama ne samo u hrvatskom ili srpskom nego i u bugarskom i poljskom materijalu, odnosi se prvobitno isključivo na krovove koji su *napravljeni* od slame i šiblja (pruća)¹⁴ - 'slama', 'šiblje', 'sijeno' i 'trava' su jako rasprostranjene slike, s kojima je u zagonetkama izjednačena ljudska kosa; dijelom je riječ i o 'šumi' [npr. u poljskom: 'les' (P-870, P-873, P-882f.)], 'gustoj šumi' [npr. u bjeloruskom (BR-850) i u ukrajinskom (U-1314): 'густы лес / густий лис'], ili o 'prašumi' [npr. u ukrajinskom: 'дримучий лис' (U-1315)]. U većini slučajeva je u

¹² S tim u vezi značajno je Schusterovo (1961: 34) zapažanje, da se u gornjesorbskom dječjem jeziku oči označuju kao 'kukle' odnosno 'kukli'; pri tom on uspostavlja vezu sa gornjesorbskim 'kukać' i češkim 'koukatí' u značenju 'gledati'.

¹³ Pravo značenje ruske riječi 'брови' je 'obrve'; kao frazeologizam 'хмуриць брови' doduše znači 'namrštití čelo'.

¹⁴ Iz toga se izvodi i etimologija riječi **strēha*: znači nešto što je napravljeno do slame; usp. Skok (1973: 343): "Prvobitno je značenje u stsl. Strēha 'krov'. Taj je bio spleten, 'strojen', od slame i pruća [...]"

tim zagonetkama zagonetnuto više dijelova čovječje glave, pri čemu se 'čelo' pretežno uspoređuje sa 'širokim poljem' ili 'livadom':

(48) Една ливада, полна со трева. - Главата со косата. (B/S-1548)

Sljedeći primjer uklapa našu polaznu zagonetku savršeno u pokazani sastav:

(49) Двије коке о поље стоће, све виде, а ћедна другу не виде. - Очи у глави. (V-34; VK-74)

U ovom kontekstu, sljedeća zagonetka zorno prikazuje izjednačenje 'kosa' i 'trave':

(50) Наврх пласта шака шаша. - Коса на глави. (No-98)

S povezanošću 'strehe' odnosno 'slamnatoga krova' u razmjeni odnosa mikro- i mezokozmosa zatvara se krug naših obrazloženja, ukoliko se ispostavi, da se svi elementi, koji služe kao slike u kontekstu naše zagonetke, mogu dodijeliti 'kući' kao mezokozmosu, koji se može shvatiti kao međudio odnosno sastavni dio između čovjeka (njegova tijel) i makrokozmosa).

U svojim fundamentalnim studijama strukture arhajskih tekstova općenito i osobito zagonetke V. N. Toporov (1971, 1984, 1987; Elizaren'kova /Toporov 1987) nije poklonio pažnju dimenziji mezokozmosa. Kao što je on pokazao s obzirom na žanr zagonetke, izjednačenje mikrokozmosa i makrokozmosa možemo svesti na arhajske tekstove i s njima u vezi stojeće obrede, koji su u vezi s pitanjima o postanku svemira i obrednog ponovnog stvaranja svijeta.

Mi se želimo u drugom dijelu naših razmišljanja osvrnuti na Toporovljeva istraživanja. Jer ona ne služe samo kao opća pozadina za razmatrana izjednačenja i nisu temeljna samo za razumijevanje postanka zagonetke. Uz to dozvoljavaju (možda naizgled neuvjerljivu) hipotezu o daljnjem, dosada nerazjašnjenom motivu naše zagonetke, naime pitanje baš *kokošiju*, što stoje ispod strehe odnosno slamnatog krova.¹⁵

¹⁵ Tako T a y l o r (1951: 175) zaključuje da je usporedba 'zubi' i 'životinja' široko rasprostranjena i postavlja pitanje o izboru datih životinja za usporedbu: "Iako je usporedba zubiju sa životinjama gotovo univerzalna, zagonetači su se uveliko razlikovali u

2. Zagonetka, obred i anagram

U navedenim istraživanjima Toporov se bavi općenito strukturom arhajskih tekstova i s tim u vezi pitanjima postanka zagonetke. On je posvetio posebnu pažnju vedskoj predaji; po njegovu mišljenju značenje tog materijala, "za rješavanje općih problema strukture zagonetke, njene tipologije i djelovanja, a prije svega njenog postanka" ne može se "nipošto dovoljno visoko ocijeniti" (Toporov 1984: 39).

Toporov je sveo zagonetku u njezinom prvobitnom obliku na obrede pitanja i odgovora, koji su se u pravilu događali večer prije Nove godine. Takve zagonetačke sjednice baš uoči Nove godine mogle su se dokazati još i u našem stoljeću. Pri tome su teme postavljenih zagonetaka polazile od čovjeka i širile se do svemirskih tema. Pri tom arhajskom obliku novogodišnje proslave radi se prema Toporovu u osnovi o sljedećoj situaciji:

- (1) polazna situacija je raspad svijeta u kaos, zadaća je integracija svemira;
- (2) vrač iznosi o žrtvi jednu vrstu bogoslužnog teksta, u kojem su sadržana izjednačenja svemirskih elemenata, podvrgnutih ponovnom uspostavljanju i integraciji, s udovima tijela žrtve (čovjek, životinja itd.);
- (3) vrač postavlja (zagonetna) pitanja o elementima iz svemira odnosno o njegovom slikovitom prikazivanju, i to po redosljedu postanka tih elemenata; jedan drugi svećenik (ili grupa svećenika) odgovara na ta pitanja;
- (4) događa se zaključni preokret prema iznova integriranom svemiru odnosno njegovom slikovitom prikazivanju.

Zagonetka i zagonetački obred mogu se time svesti na mitske koncepcije postanka svijeta, koje stvaranje svijeta shvaćaju kao rastavljanje pračovjeka na udove i iz njih stvorene dijelove svemira. Odgovarajući mitovi nalaze se u cjelokupnom indoevropskom području; najpoznatiji su između ostalih vjerojatno

izboru odgovarajućih životinja. Životinje koje bi naizgled najviše odgovarala - ovce zbog svoje bijele boje ili psi zbog svoje srditosti nisu osobito omiljene." (Although the comparison of teeth to animals is virtually universal, riddlers have varied greatly in choosing for an appropriate animal. The animals which might seem to be most appropriate - sheep for their white color or dogs for their ferocity - are not particularly favored.) - Također usporedba 'očiju' i 'ptica' prema Tayloru (1951: 387) nije posebno omiljena i nalazi se prema njegovu mišljenju osobito u slavenskim zagonetkama.

odgovarajući ulomci iz RgVeda (posebno himna Purusa) ili iz starije i mlade Edda (prije svega govor Wafrudnirs). Središnji dio obreda pretpostavlja prema Toporovu zamisao izomorfije makrokozmosa i mikrokozmosa, tj. svemira i tijela žrtve; opća struktura tih arhajskih tekstova pokazuje između ostalog sljedeće karakteristike (Toporov 1971: 61):

1. postojanje određenog popisa ili 'abecede' čije su jedinice temeljni elementi svemira;
2. presijecanje sinkronijskog i dijakronijskog aspekta tog opisa (tj. opis svijeta u njegovoj hijerarhijskoj izgradnji odgovara redoslijedu stvaranja njegovih elemenata);
3. paralela u opisu makrokozmosa i mikrokozmosa, točnije: izvodljivost jednog iz drugog.

Analiza raznih arhajskih tekstova navodi Toporova (1971: 50) na mišljenje da razni izvori, pored svoje samostalnosti, naginju jedinstvenom stereotipu određenih izjednačenja makrokozmosa i mikrokozmosa. U njih spadaju naročito sljedeća:

'meso'	'zemlja'
'krv'	'voda'
'znoj'	'rosa'
'koža, kosa'	'biljke'
'kosti'	'stijenje'
'oči'	'sunce, vatra'
'dah'	'vjetar'
'misli'	'oblaci'
'glava (lubanja)	'nebo'

Dok se ta manje ili više standardizirana izjednačenja u spomenutim arhajskim tekstovima mogu shvatiti kao *kozmogonijska* - stvaranje svijeta iz tijela (pra-)čovjeka - postoji niz također jako starih tekstova koji ova ista izjednačenja tumače *antropogonijski*: u njima nije riječ o stvaranju svemira iz dijelova čovjeka, nego o stvaranju čovjeka iz elemenata svemira. U pravilu ona se svode na jedan apokrifni tekst Starog zavjeta, *Knjigu tajni Enoha*, koja je sačuvana u najstarijim rukopisima iz 16. odnosno 17. st. u ruskom, bugarskom i srpskom prijevodu. Taj preokret kozmogonije k antropogoniji bez sumnje se svodi na

utjecaj kršćanstva, što se možda najjasnije očituje u tzv. *Pitanjima o stvaranju Adama* (usp. Förster 1908). Da bi se dokumentirala jaka podudarnost izjednačenja, citirajmo ovdje odlučujući odlomak iz slavenske knjige o Enohu u prijevodu Förstera (1908: 489f.):

Šestog dana naložio sam svojoj mudrosti da načini čovjeka iz sedam sastavnih dijelova: prvo njegovo meso od zemlje, drugo njegovu krv od rose, treće njegove oči od sunca, četvrto njegove kosti od kamena, peto njegov razum od brzine anđela i od oblaka, šesto njegove žile i kosu od trave na zemlji, sedmo njegovu dušu (duh) od mog duha i od vjetra.¹⁶

Kao što ne želimo zalaziti u pitanja zacrtanih transformacija, tako ne želimo ni zalaziti u diskusiju da li je Adam prema tim tekstovima stvoren iz sedam ili osam dijelova; time ćemo općenito ostaviti sistem izjednačenja po strani. U mnogim je drugim prijevodima pokazana shema izjednačenja u skladu s mnogobrojnim drugim kozmogonijskim i antropogonijskim tekstovima indoevropske predaje u kojima su 'sunce' i 'oči' izjednačeni jedno s drugim. Lincoln (1986: 17f.) je pri tom nedavno istaknuo, da se u pravilu *oba* 'oka' dovode u vezu sa suncem (što se gramatički izražava množinom odnosno dualom). Lincoln (1986: 26) je također ukazao i na to da se zubi u sistemu izjednačenja javljaju tek u razmjerno kasnim tekstovima.

Ipak, vratimo se Toporovljevim dokazivanjima koja se odnose na strukturu obreda povezanih s kozmogonijskim tekstovima. Obred - koji se prema Toporovu može općenito shvatiti kao "pragmatička realizacija mita, kao projekcija 'mitskog' u sferu 'obrednog'" - ima u danom slučaju funkciju da ponovno proizvede pradogadaj, stvaranje svemira. U obredu je prema Toporovu (1984: 73) utemeljeno određenje žanra zagonetke i njegove strukture, koja se tek nakon niza kasnijih razvojnih etapa oslobada čudotvornog jedinstva mitsko-poetske epohe i polazi na put desakralizacije do apsolutne profanizacije, čak ka vulgarno-profanoj egzistenciji. Konačnim rezultatom te progresivne profanizacije možemo između ostalog smatrati dvosmislene odnosno 'neprirodne' ili besmislene zagonetke.

¹⁶ Am sechsten Tage befahl ich meiner Weisheit, den Menschen zu machen aus sieben Bestandteilen: erstens sein Fleisch von der Erde, zweitens sein Blut vom Tau, drittens seine Augen von der Sonne, viertens seine Knochen von Stein, fünftens seinen Verstand von der Schnelligkeit der Engel und von der Wolke, sechstens seine Adern und Haare von dem Gras der Erde, siebentens seine Seele (Geist) von meinem Geiste und dem Winde.)

Struktura zagonetačkog obreda ne odražava samo proces stvaranja svijeta, utoliko što jedan element genetski slijedi iz drugog (a ne da se jednostavno promatra s njim u analogiji), ona podsjeća i na izvještaje o obrednom verbalnom natjecanju, s kojim u vezi je dokazano da se nalazi u vezi s Novom godinom. K tome se mogu povući paralele prema obrednoj razmjeni, koja se ovdje simbolizira na verbalnoj razini kroz razmjenu pitanja i odgovora. Bez obzira na to, ta struktura zagonetke odgovara na idealan način općem principu raščlambe i tajanja sakralnih vrijednosti i njihovih oznaka (tajnog ili svetog imena).

U svojim analizama Toporov se može naravno pozvati na odgovarajuće pripreme. Tako je npr. već Huizinga (1939: 172f.) ukazao na usku vezu žrtvenog obreda i zagonetke, i uz to naročito istaknuo značaj vedske predaje.

Prema Huizingi taj oblik zagonetačkog natjecanja nije nipošto zabava, nego je stvorio bitan dio žrtvenog kulta: "Rješavanje zagonetaka je isto tako potrebno kao i sama žrtva." I sovjetska istraživačica Ol'ga Frejdenberg (1936: 138, 181) označila je obrednu razmjenu pitanja i odgovora, prvobitni postupak zagonetavanja i rješavanja ne samo kao najstariji oblik dijaloga, nego je u njoj vidjela trenutak borbe, dvoboja. Kuiper (1960) se kasnije pozabavio pitanjem kada su se dogadala ta verbalna takmičenja. Njegova istraživanja su ga navela da uoči usku vezu tih natjecanja povodom početka godine i ponavljanja godina u svemirskoj svezi. Tako Kuiper (1960: 279) zaljučuje: "Ceremonijalna sporenja pjesnika [...] bila su istodobno obred koji je težio obnovi života i dobivanje sunca. (The ceremonial contests of poets [...] were at the same time a ritual that aimed at a renewal of life and the winning of the sun.)" Kuiper ovdje na znakovit način ne govori više samo o vračevima, nego o pjesnicima. Takvo izjednačenje izgleda sasvim opravdano, ako se sa Huizingom (1939: 180) pode odatle, da odgovor na zagonetno pitanje ne može biti pronaden "kroz razmišljanje ili logično umsko zaključivanje":

U principu na svako pitanje postoji samo jedan odgovor. On se može pronaći ako su poznata pravila igre. Ona su gramatičke, poetske ili obredne vrste. Mora se poznavati jezik zagonetke i znati koja je kategorija pojava nagoviještena kroz simbole.¹⁷

¹⁷ Im Prinzip gibt es auf jede Frage nur eine Antwort. Sie kann gefunden werden, wenn man die Spielregeln kennt. Diese sind grammatischer, poetischer oder ritueller Art. Man muß die Rätselsprache kennen, man muß wissen, welche Kategorie von Erscheinungen durch die Symbole [...] angedeutet werden.

Kako međutim ta postulirana "uska veza između pjesništva i zagonetke" (Huizinga 1939: 217) konkretno izgleda, ostavila su njegova istraživanja otvorenim; svoja rješenja su ta pitanja pronašla tek kroz Toporovljeva istraživanja. Prema njemu, u tim se obredima nalaze izvori anagramskih praktika koje kasnije čine bitne temelje cjelokupnog indoevropskog pjesništva, a koje se ovdje još ne mogu odvojiti od tehnike obredne žrtve. Slično vradžbenoj proceduri, prvobitno se jedinstvo raščlanjuje (tekst na sličan način kao i žrtva), nakon toga nanovo sintetizira i sastavlja u novo (više) jedinstvo.

Takav princip može naravno funkcionirati samo zato što oba odnosno svi sudionici dijaloga - odnosno partneri poliloga, već unaprijed znaju odgovor. I onome, kome je zagonetka postavljena, mora već unaprijed biti poznato rješenje - utoliko zagonetački obred dijeli 'znajućeg' od 'neznajućeg', zbog čega su i usporedbe koje je već i Vološinov (1930) postavljao o zajedničkom rodoslovlju vrača, pjesnika i jezikoslovca potpuno opravdane.

Za naše postavljanje pitanja središnje su implikacije koje je Toporov izveo iz tih općenitih razmišljanja o anagramskom sloju u zagoneci. Naravno da je u kontekstu ovako predstavljenih razmišljanja "u biti svaki arhajski tekst zagonetka", pri čemu se zagonetka u kontekstu arhajskog obreda može objasniti kao "inscenirani anagram" (usp. Hansen-Löve 1988: 155). U daljnjem se izlaganju svakako treba raditi o zagonetkama kako su nam danas dostupne u predajnim zbirkama.

Sam je Toporov (1987) na primjeru ruskih narodnih zagonetaka dokazao mnoštvo takvih anagramskih struktura, a Miličić (1982) je za južnoslavensko područje pokazao, da otprilike 20% zagonetaka koje je istražio ukazuju na anagrame elemente. Iako se Miličić između ostalih poziva i na Toporova, on, nasuprot njemu, i s pozivom na Jakobsona polazi od nesvjesnosti postanka tih anagrama. Pitanje svjesnosti ili nesvjesnosti - bilo ono na strani zagonetača ili odgonetača - ne treba dalje slijediti. Umjesto toga trebalo bi se raditi o fenomenu samih anagrama. Kako Eismann (1987: 200) s tim u vezi pokazuje, u tim je izjavama implicirano mišljenje, "da su anagramirane prvobitne zagonetke, tako da se kod u biti istih zagonetaka ne-anagramirano rješenje smatra kasnijom varijantom ili novom zagonetkom." Prema Eismannu (1987: 201) se prvobitnost anagrama u narodnim zagonetkama ne može odlučno dokazati; po njegovom mišljenju nije "u sloju zagonetaka koje se moraju pribrojiti kozmogonijskim ili kozmologijskim i koje su zbog toga sigurno jako stare", nije razjašnjeno "da li te

stare zagonetke pokazuju više anagramskih struktura nego one kasnije, dakle, da li je anagramiranje u zagonetkama prvobitan postupak".

Bez sumnje je točno da se prvobitnost zaista jedva može dokazati; vrijedno razmišljanja bi međutim bilo sljedeće: pode li se od opisane homomorfije makrokozmosa i mikrokozmosa, i dodaju li se odgovarajući stupnjevi čovjekove okoline što posreduju između te dvije sfere kao mezokozmos, tada se opreka "sigurno jako starih" kozmologijskih i mladih nekozmijskih zagonetaka mora relativirati - u najmanju ruku, rješenja zagonetaka koja potencijalno na mikrokozmičkoj i mezokozmičkoj razini prikazuju homomorfije u odnosu na makrokozmos, možda se pokazuju kao 'istodobni' i time podjednako uvjerljivi 'kandidati za anagramiranje'.

Samo će opširna analiza konkretne građe zagonetaka donijeti razjašnjenje o stvarnom značenju anagramske prakse ne samo u arhajskim tekstovima, nego i u do danas tradiranim tekstovima zagonetaka. Prema Toporovu (1987: 182) ona pruža nadasve zanimljivu "mogućnost istraživanja krajnje složene i višestruko slojevite veze između označenog i označitelja [...]. Upravo ta anagramska praksa pruža mogućnost razrješenja [...] problema izbora autentičnih (anagramski 'jakih') varijanti pitanja prema datom odgovoru, rekonstrukcije povijesti kontaminacije pitanja, i konačno otvaranja perspektive, otkrivanja najranijih anagramskih struktura u samoj zagoneci."

Pogledamo li na toj pozadini još jednom našu polaznu zagonetku (1) u njenom dugom obliku koji - očito - ima rješenje 'zubi', na pozadini mogućeg alternativnog rješenja 'oči' upada "u oči" dvostruko ponavljanje glasovne kombinacije 'O-K-O' kao i anagrama 'oči':

- (1) Bijele koke ispod strehe vire,
nit im kisne, ni potiće,
a vavijek im je mokro.

U našem bugarskom primjeru vidi se isto dvostruko glavosno ponavljanje, ipak s paronomazijskim anagramom 'oši':

- (8) Бели кокошки
изпод стряха гледат,
а пѣк мокри.

Posebna glasovna struktura 'K-O-K' leksema 'koke/kokoši', bi se dakle mogla uzeti u obzir kao argument, zašto su to baš 'koke/kokoši', one koje se

nalaze ispod 'krova'. Slika 'kokošiju' dala bi se u danim prilikama i (mnogo jednostavnije) motivirati time, da se kod njih radi o prototipskim zastupnicima 'domaćih' životinja. Ipak odgajanje ptica nije kod starih indoevropejaca igralo značajnu ulogu, što se smatra razlogom, da oznake za njih dijalektalno jako variraju i ne mogu biti svedene na opće-indoevropsku epohu (Gamkrelidze/Ivanov 1984: 601f.).

Potvrđi li se pretpostavka, da izbor 'koka/kokoši' na primjeru naših zagonetaka nije uvjetovan samo glasovno, što se na kraju može svesti na anagramski princip, bio bi to prvi dokaz da se istraživanje anagramskih struktura u zagoneci može zaista i za povijesno kronologiziranje raznih varijanti upotrijebiti barem kao činilac potkrepe.

Nedvojbeno su potrebne dalje analize, koje se ne smiju ograničiti samo na analizu dotičnih zagonetačkih pitanja i odgovora, čak ni na zagonetke jedne jedine predaje, nego moraju reflektirati zagonetke kao jedinstven tekst sa stalnim pogledom na arhajski model svijeta čiji su one izraz.

S pravom se može primijetiti da istraživana zagonetka i ovdje pokazuje pravi anagram samo u množinskom rješenju 'oči', a ne na u jednini izvršenu glasovnu kombinaciju 'O-K-O'. Ako se dakle mogu naći anagrami za množinski oblik 'oči', ponešto govori i u prilog tome da se glasovna kombinacija 'O-K-O' u vezi s očima može uzeti u obzir kao predmet zagonetavanja. U prilog tome ne govori samo to, da se u staroslavenskom 'oko' i 'okno' (prozor) mogu svesti na zajednički korijen (v. gore), pri čemu je praslavenski oblik **oko* zadržan i u pojedinim slavenskim jezicima. Zanimljivo je i to da su se u različitim slavenskim jezicima iz praslavenskog glagola **zbrěti* (= 'zriti, nazirati') razvile ne samo oznake za zjenicu i očnu jabučicu, nego i paralelne oznake za prozor i za jutarnju zvijezdu, usp. u hrvatskom i srpskom 'z(j)enica', 'prozor' i 'zornjača', tako kao i u bugarskom: 'зеница', 'зора', 'зорница', 'прозорцу' - vidi: Schuster (1961: 44ff.), Skok (1973: 656, 660), Georgiev et al. (1971: 654f.). U prilog tome govori i to, da se upravo u ruskom, u kojem se kao jedinom od slavenskih jezika u vremenu između 13. do 17. st. za oko ustalila oznaka 'glaz', čitav niz zagonetaka, koje imaju to rješenje - dakle: 'glaz' odnosno 'glaza' - pokazuju upravo tu glasovnu strukturu 'O-K-O' i 'O-Ć-I' (usp. npr.: R/M-1409, R/M-1440, R/S-1775a):

(51) Частокол, частокол, частокольная вода огород поняла. - Глаза.
(R/M-1420)

I zaista se u raznim zagonetačkim predajama jedva mogu naći primjeri, u kojima se javlja rješenje 'oko' u obliku jednine; to bi se u danom slučaju moglo razumjeti kao paralela tekstovima o stvaranju svijeta odnosno Adama, u kojima su 'sunce' i 'oči' međusobno izjednačeni. Tako je i drugi primjer, koji je naveden u zbirci *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, označen odgovorom u množini:

(52) Dva lončića, četiri zaklopčića. - Oči. (PSHK-277)

Što se tiče anagramskog oblika, sljedeća Karadžićeva verzija se pokazuje manje uspješnom:

(53) Два лонца, а четири заклопца. - Очи у капци. (VK-59)

I odgovarajuća bugarska zagonetka izgleda nasuprot tome kao prijevod, koji ne zadržava "poetsku" površinsku strukturu:

(54) Две гърленца, а четири похлупачета. - Очите. (B/S-1631)

Opširno, tipologijsko-poredbeno istraživanje, koje se obazire i na anagramski sloj u zagoneci, može dakle otkriti daljnje razjašnjenje pitanja o praoblicima zagonetaka, o kontaminacijskim oblicima, o povijesti njihova putovanja i još štošta. Ipak, napustimo s tim perspektivnim i programatskim općim mjestom naša dokazivanja i okrenimo se zaključnom sažetku.

3. Zaključak

Na početno postavljeno pitanje, da li se s današnjeg motrišta jednako uvjerljiva rješenja naše zagonetke dijakronijski razlikuju u nizu svog postanka, može se na temelju raznih argumentacijskih lanaca pozitivno odgovoriti. Ako pojedinačno različiti argumenti, svaki za sebe, i ne zvuče uvjerljivo, zajedno oni ukazuju na rješenje 'oči' kao vodeću varijantu. Odgovor na to vrlo specijalno pitanje je ukupno možda manje važan nego opći zaključci koji proizlaze iz naše analize:

1. Sinkronijska analiza (povijesnog) materijala zagonetaka može donijeti samo nepotpun rezultat te se mora komplementarno dopuniti dijakronijskim istraživanjem.

2. Sinkronijsko i dijakronijsko istraživanje zagonetke ne može se ograničiti samo na predajom dostavljene tekstove pojedine predaje - zagonetke služe izražavanju općeg (arhajskog) modela svijeta i mogu se razumjeti samo na njegovoj pozadini. Koliko ovaj model svijeta može polagati pravo na sveobuhvatnost, pokazat će se tek u daljnjim istraživanjima.

3. Ako tijelo u tom od nas istraženom materijalu zagonetaka i zauzima posve važnu ulogu, nije moguće na pozadini rečenoga izvesti kulturno-specifični 'model tijela' na temelju zagonetaka. Najviše je moguće govoriti o specifično realiziranoj varijanti puno općenitije koncepcije.

4. Struktura spomenutog modela svijeta sadrži složeni sistem razmjene veza između mikrokozmosa, mezokozmosa i makrokozmosa, koji služi kao temelj mnogobrojnih izjednačenja shvaćenih s današnjeg gledišta kao analogije ili metaforične (zagonetne) slike. Zato je kod analize zagonetaka, posebno kod dijakronijsko odnosno genetski orijentiranih istraživanja nerazborito ograničenje na tematski izabrana područja. Središnje sfere spomenutih razmjena veza su čovjekovo tijelo kao mikrokozmos, kuća s okolinom kao mezokozmos i astralne pojave kao makrokozmos.

5. Od posebnog značaja izgleda upravo istraživanje *mezokozmičkih* struktura u arhajskim i folklornim tekstovima, osobito s obzirom na pitanja evolucije modela svijeta koja se daju izvesti iz njih.

6. Zacijelo bi bilo pogrešno ako bi na temelju ovih istraživanja i navedenih primjera nastao dojam, da su anagrami središnji princip konstrukcije predajom dostavljenih narodnih zagonetaka - štoviše, većina zagonetaka ne pokazuje anagramske strukture. Daljnja detaljna istraživanja izgledaju isto tako nužna kao i obećavajuća. Ona se trebaju u svakom slučaju spojiti s dijakronijskim analizama koje nadilaze pojedine kulture.¹⁸

Zbirke zagonetaka

V/M - Пословици - Поговорки - гатанки. Отбрал и редактирал Цветан
М и н к о в. Ил: Българско народно творчество. Том 12. Софи' 1963.

V/S - С т ѝ ж к о в а, С.: Български народни гатанки. София 1970.

¹⁸ Srdačno zahvaljujem Vladimiru Bitiju i Zdenki Bosnak za nesebičnu pomoć u prevodenju i obradi ovog teksta.

- Б/КК - Предания - легенди - пословици - гатанки. Ин: *Българска народна поезия и проза*. Том седми. Съст. и ред.: В. Кузманова, Й. Коцева. София 1983.
- М - *Пословици и гатанки*. Избор и редакция К. Пенушлиски. Скопје 1969.
- Р - *Polskie zagadki ludowe*. Wabrat i opracowat S. Folfasinski. Warszawa 1975.
- Р/М - Митрофанова, В.В.: *Загадки*. Ленинград 1968.
- Р/С - Садовников, Д.: *Загадки русского народа*. С.-Петербург 1876.
- U - *Українські народні загадки*. Київ 1963.
- БР - *Загадки*. Минск 1972.
- Б - В. Бован: *Српске народне загонетке са Косова и Метохије*. Приштина 1979.
- I - Ilić, L.: *Zagonetke*. In: *Ibd., Narodni slavonski običaji*. Zagreb 1846.
- VK - Карађио В. С.: *Српске народне приповијетке и загонетке*. Биоград 1897.
- Na - Натопевио Ђ.: *Српске народне загонетке*. Нови Сад 1876.
- No - *Српске народне загонетке*. Уредио и издао Ст. Новаквио. Београд/Панчево 1877.
- PSHK - *Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knjiga 27: Narodne drame, poslovice i zagonetke*. Zagreb 1963.
- Vn - Вукановио Т. П.: *Српске народне загонетке*. Врање 1970.
- V - *Sbirka zagonetaka*. Priredio M. Vuković. Zagreb 1890.

Bibliografija

- AARNE, A.
1918-20 *Vergleichende Rätselforschungen*. Helsinki. (= FFC, No. 26-28)
- BACHTIN, M.
1965 *Tvorčestvo Fransua Rabele*. Moskva (Dt.: *Rabelais und seine Welt*. Frankfurt/M. 1987.)
- BURKHART, D.
(Hrsg.) (1991): *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker*. Berlin.

- CIVJAN, T. V.
1987 *Das 'Haus im Weltmodell der Folklore. (Am Beispiel des Rätsels).*
In: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.) (1987); 191-223.
- EISMANN, W.
1987 *Lautstruktur und Rätsellösung. Am Beispiel des russischen Volksrätsels.* In: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.) (1987); 191-223.
- EISMANN, W.; GRZYBEK, P. (Hrsg.)
1987 *Semiotische Studien zum Rätsel. Simple Forms Reconsidered II.*
Bochum. (= Bochumer Beiträge zur Semiotik, Bd. 7)
- ELIZARENKOVA, T.JA.; TOPOROV, V. N.
1984 *O vedijskoj zagadke tipa 'Brahmodya'.* In: Paremiologičeskie issledovanija. Moskva. [Dt.: *Zum vedischen Rätsel des Typs 'brahmodya'.* In: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.) (1987); 39-73.]
- FÖRSTER, M.
1908 *Adams Erschaffung und Namengebung.* In: Archiv für Religionswissenschaft, 11; 477-529.
- FREJDENBERG, O. M.
1936 *Poetika sjužeta i žanra. Period antičnoj literatury.* Leningrad.
- GAMKRELIDZE, T. V.; IVANOV, V. V.
1984 *Indoevropskij jazyk i indoevropejcy. Rekonstrukcija i istoriko-tipologičeskij analiz prajazyka i protokul'tury.* Tbilisi.
- GRZYBEK, P.
1987 *Überlegungen zur semiotischen Rätselforschung.* In: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.) (1987); 1-37.
- GRZYBEK, P.
1991 "Der Körper im Rätsel. Das Verhältnis von Mikrokosmos, Mesokosmos, und Makrokosmos am Beispiel serbokroatischer Volksrätsel." In BURKHART (Hrsg.) (1991); 195-216.
- GRZYBEK, P.
1991a "Mikrokozmos, mekozmos, makrokozmos. Model na sveta i poetika vaz osnova na balgarski narodni gatanki." In: Bâlgarski folklor (17). (Im Druck).
- GRZYBEK, P.
1991b "Poetik und Weltmodell. Mikro-, Meso-, Makrokosmos und V. N. Toporovs Anagramtheorie der indoeuropäischen Poetik". In: KOCH (Hrsg.) (1992). (Im Druck)

- HANSEN-LÖVE, A. A.
1988 "Velimir Chlebnikovs Onomatopoeik. Name und Anagramm." In:
LACHMANN/SMIRNOV (Hrsg.) (1988); 135-223.
- HOFFMANN, E.
1944 *Die serbokroatischen astralen Volksrätsel*. Graz (Diss.).
- HUIZINGA, J.
1939 *Homo ludens. Versuch einer Bestimmung des Spielelements der Kultur*. Amsterdam.
- KUIPER, F. B. J.
1960 *The ancient Aryan verbal contest*. In: *Indo-Iranian Journal*, 4; 217-281.
- LACHMANN, R.; SMIRNOV, I. P. (Hrsg.)
1988 *Kryptogramm. Zur Ästhetik des Verborgenen*. Wien. (= Wiener Slawistischer Almanach, Bd. 21)
- LINCOLN, B.
1986 *Myth, Cosmos, and Society. Indo-European Themes of Creation and Destruction*. Cambridge/London.
- LORENZ, K.; WUKETITS, F. M. (Hrsg.)
1983 *Die Evolution des Denkens* München/Zürich, 21984.
- MILIČIĆ, V.
1982 *Subliminal structures in folklore: anagrammatized answers to riddles*. In: *Slavic and East European Journal*, 26; 63-76.
- PETSCH, R.
1899 *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels*. Berlin.
- SADNIK, L.
1953 *Südosteuropäische Rätselstudien*. Graz/Köln.
- SCHUSTER, H.
1961 *Die slawischen Körperteilbezeichnungen. Mit besonderer Berücksichtigung des Sorbischen und Polnischen. Ein Beitrag zur slawischen Bezeichnungsgeschichte*. Leipzig (Diss.).
- SKOK, P.
1971-74 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.
- TAYLOR, A.
1951 *English Riddles from Oral Tradition*. Berkeley/Los Angeles.

- TOPOROV, V. N.
1971 *O strukture nekotorych archaičnych tekstov sootnosimych s koncepciej 'mirovogo dereva'*. In: Trudy po znakovym sistemam, V. Tartu; 9-62.
- TOPOROV, V. N.
1974 *K probleme žanrov v fol'klore*. In: Materialy vsesojuznogo simpoziuma po vtoričnym modelirujuščim sistemam I (5). Tartu; 5-16.
- TOPOROV, V. N.
1987 *Das Anagramm im Rätsel*, In: EISMANN/GRZYBEK (Hrsg.) (1987); 181-190.
- VOLLMER, G.
1983 *Mesokozmos und objektive Erkenntnis - Über Probleme, die von der evolutionären Erkenntnistheorie gelöst werden*. In: LORENZ/WUKETITS (Hrsg.) (1983); 29-91.
- VOLOŠINOV, V. N.
1930 *Marksizm i filosofija jazyka*. Priboj. (Dt.: *Marxismus und Sprachphilosophie*. Frnakfurt/M. 1975)
- WUKETITS, F. M.
1983 *Evolutionäre Erkenntnistheorie - Die neue Herausforderung*. In: LORENZ/WUKETITS (Hrsg.) (1983); 11-28.

Peter Grzybek: SEMIOTIC APPROACH TO FOLK RIDDLE
(Based on Slavic riddles)

S u m m a r y

If regarded as part of the world, man can be placed within the total context in the following way: the human body is the microcosmos, his everyday environment is the mesocosmos, and the astral phenomena are the macrocosmos.

Man's understanding of the world takes place in the interdependence and interpenetration of these levels.

If one wants to discover the traditional (archaic) view of the world, one can answer the question more easily if he considers the riddles from those times. It is precisely through the analysis of the riddles that it becomes evident that the understanding of the world was based on mutual relation and interpenetration of the microcosmos and the mesocosmos.